

ростеня и окрестности оного. — 1:5000. — М., 1823. — ЦНБ. — Инв.№ 13671; Специальный план г. Житомира, составленный по новейшим сведениям. — Киев, 1879. — ЦНБ. — Инв. № 9561.

⁷ Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. — Киев, 1913. — С. 24 — 25.

⁸ Сияков Г. Г. Житомир: Ист.-арх. нарис. — К., 1968. — С. 10.

⁹ Там же. — С. 13.

¹⁰ Держ. арх. Житом. обл. — Ф. 64. — Оп. 1, спр. 67. — Арк. 3, 15. — (Далі: ДАЖО).

¹¹ Там же. — Ф. 62, оп. 1, д. 83. — А. 286, 290.

¹² Там же. — Ф. 62. — Оп. 1, д. 582. — А. 11.

¹³ Весь Юго-Западный край. — С. 470 — 471.

¹⁴ Корзун И. Вернуть утраченные ценности. Необходима комплексная и государственная программа «Культура» // Известия. — 1989. — 21 июня.

Надійшла 1.10.1990 р.

Рассматриваются проблемы сохранения идейного, функционального и эстетического единства историко-культурной среды городов Украины.

В. І. СЕРГІЙЧУК

ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

В статті подається опис 37 козацьких полків, що брали участь у Визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького, вказуються територіальні межі, в яких була сформована Гетьманщина в 1648 — 1649 рр.

З останньої чверті XVI ст., відколи польський король Стефан Баторій змушений був зайнятися врядуванням козацьких справ, усе настирливіше пробиває собі дорогу ідея військово-територіального полкового поділу запорожців, перенесення їхнього впливу з пониззя Дніпра на городову Україну.

Звичайно, польський уряд і гадки не мав цього допускати, але, рахуючись із збройною силою козацтва, він думав над тим, як зашкідити цьому, ізолювати козацтво від народних мас, позбавити впливу на нього.

Один з проектів, що передбачав водночас і примирення Речі Посполитої з українським козацтвом під час повстань наприкінці XVI ст., — пропозиція київського католицького єпископа Йосифа Верещинського про створення на Задніпров'ї свого роду козацької держави.

Записка Верещинського, яку знайдено в Данцігському архіві, передбачала передачу в юрисдикцію Війська Запорозького всіх земель Польщі на схід від Дніпра. До козацької держави, на чолі якої мав стояти князь (ходили чутки, що ним повинен бути Северин Наливайко), мали увійти українські й білоруські землі від Запоріжжя до Орші. На них планувалося розмістити тринадцять полків: князь зі своїм пол-

©В. І. Сергійчук, 1992

ком повинен був одержати на утримання Переяслав «з усіма хуторами», козацький гетьман розташувався в Лубнах та його околицях, інші військово-територіальні одиниці — в Пирятині, Старому, Борисполі, Острі, Любечі, Гомелі, Чечерську, Пропойську, Кричеві, Мстиславі та Радомлі¹.

Незважаючи на те, що цей проект був фантастичним, нездійсненим, він свідчить водночас про ідеї козацької автономії через військово-територіальний полковий поділ, про вимоги рівності козаків зі шляхтою і навіть про окремий козацький народ з правом на власну політичну організацію. Очевидно, зовсім не випадково в середині 90-х років у шляхетських колах кружляли чутки, що козаки, плюндруючи під корогвою австрійського імператора Польщу, хочуть заснувати окрему республіку із князем Наливайком на чолі.

Підстава для подібної чутки була, оскільки посол Наливайка — Нішкевський, справді повів у січні 1596 р. до короля ось таку пропозицію: осадити в межиріччі Дністра і Південного Бугу щось на зразок прикордонної варти. Крім служби проти татар і Москви, Наливайко обіцяв виконувати і репресивні функції щодо бандитів, втікачів-селян і челядників — спільно з прикордонними старостами переймати їх та різати їм носи й вуха. Навіть на Запорозжжі обіцяв він знести гетьманство, а залишити там лише свого поручника².

Та й цей проект виявився нездійсненим.

Щодо полкової організації Війська Запорозького на той час, то цікаві письмові свідчення в зв'язку із цим маємо з початку XVII ст. В 1601 р., скажімо, козаки ділилися на чотири полки (в кожному — п'ять сотень); сотні і на десятки (всього 152). На чолі козаків стояли гетьман, обозний, писар: у полку старшинували полковник, два осали, чотири сотники і 50 десятників; було також по три пушкарі, одному прапорщикові, сурмачеві, трубачеві і бубенщикові і чотири візничих. Весь реєстр — 2032 чоловіки³. Однак, як територіально вони організовувалися — невідомо. У грудні 1613 р. згадуються теж чотири полки — Путивльця, Яцька, Мітли і Топиги⁴. Під Хотиним 1621 р. зустрічаємо вже 13 козацьких полків⁵, проте на їхню територіальну приналежність також не вказується. В зв'язку з цим сумнівним є повідомлення Кониського про 10 козацьких територіальних полків «за гетьмана Богданка», яке прийняв на віру М. Максимович⁶.

Зрештою розвій сили Війська Запорозького привів до запровадження військово-територіального устрою козацтва на городовій Україні, що було значним кроком по шляху до формування української державності. Але це трапилося не в 1638 р., як пише В. А. Смолій⁷, а у 1625 р., після Куруківської угоди.

Зокрема, В. Голобуцький навіть вказує, що після Куруківського перемир'я повстанців зі шляхтою реєстрові козаки були поділені на шість територіальних полків — Київський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський і Черкаський⁸. На жаль, відсутність посилання на джерело ускладнює підтвердження цього

повідомлення, хоч якби нам не хотілося зафіксувати 1625 р. конкретну територію першої автономності козацтва на волості.

Можемо з певністю говорити лише про те, що шість козацьких полків розміщувалися в основному на території Київського воєводства, де, згідно з люстраціями 1622 р., називаються Канівське, Переяславське, Корсунське, Черкаське, Білоцерківське староства. Саме ці адміністративно-територіальні одиниці могли бути основою для створення однойменних полків. При цьому треба зазначити: хоча до Київського воєводства в цей період і належали Овруцька, Житомирське, Остерське староства, в них козацькі полки не могли розміщуватися навіть вже з огляду на те, що й їхні землі були віддалені від південних кордонів України, які постійно порушували татари.

Не прояснює картини і розповідь про послання Київського митрополита Іова Борецького до Росії священника Пилипа 25 грудня 1625 р.: «А казацький де гетман Дорошенко с польскими комиссарами ездит по казацким городам, разбирает казаков. И ныне де гетман Дорошенко пришол для разбору казацкого в Нежин, а из Нежина де быть ему в Прилуках и в Лубнах казаков ж разбираеть»⁹.

Нічого про це не згадується і в козацьких інструкціях послан до польського короля взимку і навесні 1626 р. про підтвердження результатів комісії¹⁰, в ухвалі шляхетського сейму про затвердження Курківського трактату¹¹.

Окреслену козацьку територію подають документи вже початку 30-х років XVIII ст. Так, з розповіді в Путивлі 1632 р. козака Івашки Павлова, котрий попросив російського підданства, довідуємось, що «собралось черкас в Корсуне з гетманом с Ондрюшком Деденком з 2000 человек, а были з городов лутчие люди: от Белье Церкви полковник Дацко, а с Чигирина полковник Тараско, ис Корсуни полковник Миско Пивоваренко, ис Переяслався полковник Олихвер, ис Лубен полковник Лавринко, ис Черкасс войсковой же судья Гиря, ис Киева (підкреслено нами. — Авт.) сотник Кизим и изо всех городов»¹².

У 1637 р. під Боровицею присягали полковники: Яцик Гугнивий — черкаський, Андрій Лобода — канівський, Гришай Хомич — чигиринський, Максим Нестеренко — корсунський, Ілляш Караїмович — переяславський, Яцина — білоцерківський, Терешко — яблонівський¹³.

А от з 1638 р. до початку визвольної війни на Україні існувало шість реєстрових полків — Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Черкаський, Чигиринський і Переяславський¹⁴.

Звичайно, куди була ця козацька автономія, але саме вона готувала ґрунт для проголошення Гетьманщини — української держави. Зокрема, в перший період Визвольної війни 1648 — 1654 рр., адже саме в цей час щойно створена українська народна армія здобула славетні перемоги при Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Зборовом. Обширнішою була і територія, де формувалися повстанські полки, їх

чисельність була набагато більша, поки не стискували козацьку вольницю жорсткі рамки Зборівської угоди 1649 р.

Межі українських і білоруських земель, на яких у ході Визвольної війни виникли козацькі полки, в порівнянні з умовами Зборівського миру, слід відсунути на рубіж, визначений Богданом Хмельницьким під час прийому польських комісарів у Переяславі 25 січня 1649 р.: «Коронні і Литовські війська не повинні вступати в межі Київського воєводства по ріки Горинь і Прип'ять, а від Подільського і Брацлавського воєводств — по Кам'янець. Запорозькі війська також зазначених рік переходити не повинні»¹⁵. На ці умови перемир'я погоджувався і польський король Ян-Казимір, про що свідчить його грамота від 27 березня 1649 р.¹⁶

Саме по цій території необхідно визначити кількість козацьких полків, створених у 1648 — 1649 рр. Їх, звичайно, було більше, ніж при складанні Реєстру 1649 р. Зокрема, козацький лікар Лука розповідав у Путивлі у вересні 1649 р., що з гетьманом у поході під Збараж було 23 полковники¹⁷, крім тих, що залишилися боронити кордон від Литви. Комендант Львова твердить, що восени 1648 р. це місто облягало 35 полків Богдана Хмельницького¹⁸, М. Максимович називає в 1648 р. 26¹⁹, в Писарівському літопису, опублікованому М. Маркевичем, нарахується 34²⁰.

На основі аналізу різних джерел автор вважає, що до діючої армії в 1648 — 1649 рр. слід віднести Білоцерківський, Борзенський, Брацлавський, Брагинський, Вінницький (Кальницький), Гадяцький (Зіньківський), Животівський, Звягельський, Ірклівський, Іченський, Кам'янецький, Канівський, Київський, Корсунський, Лисянський, Лохвицький, Лубенський, Моргородський, Мозирський, Могильовський (Подністрияський), Ніжинський, Овруцький, Остерський, Псволицький, Переяславський, Подільський, Полтавський, Прилуцький, Речицький, Роменський, Торговицький, Туровський, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Чигиринський і Чорнобильський полки. Щодо полковників у Сосниці²¹, Бобруйську²², то, очевидно, це були наказні, залишені виключно для сторожової служби. Це підтверджують і польські джерела. Так, полковник Піддубський залишався в Бобруйську саме наказним, був комендантом на місці Гладкого²³. А ось які настанови давав Богдан Хмельницький брату своєму полковнику в Сосниці: «быть с войском належи во украинских городах... и про лехов велел проведать и хлеб всякой оберегать»²⁴.

Аналіз розміщення полків свідчить, що в основу територіального устрою народної армії було покладено спочатку шість реєстрових полків, а згодом, з поширенням народного повстання, створювалися нові територіальні полки.

За основу було взято загони запорозьких козаків, висланих Богданом Хмельницьким на Поділля, Сіверщину, Полісся, Волинь, у Білорусію. Очолювали їх бували воїни, у більшості вихідці з тих місцевостей, де тепер вони мали піднімати народ проти шляхти. А

таких серед запорожців було багато. Так, в реєстрі 1581 р. бачимо Петра Каменчанина, Лукаша Сульжинського, Дениса, Васька і Супруна Брагинців, Стуфана Пінчуку, Івана Подолянина, Федора та Андрія Случаників, Федора і Миколу з Мозира, Прокопа Остропольського, Стася з Галича, Андрія і Остапа з Дубна²⁵.

Вважаємо за доцільне подати опис 37 полків (деякі, звичайно, існували недовго), які брали участь у битвах 1648 — 1649 рр., з умовним (оскільки вірогідних джерел мало) визначенням їхньої території.

Білоцерківський полк. Існував ще до Визвольної війни в числі шести зареєстрованих²⁶, влітку 1648 р. вже рахувався у складі народної армії, наприкінці червня польського посла до Богдана Хмельницького приймав білоцерківський полковник Іван Гири²⁷. Щоправда, вперше ім'я запорозького полковника з Білої Церкви — Ярема Хмеленко зустрічаємо в історичних документах ще раніше — в травні 1648 р.²⁸ До Зборівського миру до складу полку входили, очевидно, містечка, згадані в описі 1654 р.: Біла Церква, Ставище, Синявка, Ківшувата, Боярка, Рокитне, Германівка, Фастів, Насташка, Вільшанка, Бишів, Трилісі, Лесевичі, Кам'яний Брід, Шавулиха, Чорна Кам'янка, Вільховець²⁹.

Брагинський полк. Вперше згадується в листі невідомого із Стрешина від 18 квітня 1649 р. В документі, зокрема, зазначається, що полковник брагинський Макерап (можливо, Мозира) має в Лосві і Брагині 6000 війська, в Речиці — 700³⁰. З цього видно, що Брагинський полк займав територію в межиріччі Дніпра і Прип'яті.

Борзенський полк. Про його існування маємо свідчення учасника Визвольної війни — полковника Силуяна Мужилівського, котрий називає це бойове з'єднання серед тих, що виступили з Богданом Хмельницьким влітку 1648 р. під Павлоч 31. Є підстави твердити: Борзенський полк створений раніше Чернігівського, і оскільки останній не згадується під час походу під Змостя, то полк Мартина Небаби, що «передову сторожу творив» 32, був саме борзенським. Підтвердженням цього є й те, що Чернігів пізніше всіх інших лівобережних міст був здобутий козаками.

До складу Борзенського полку входили батуринська, сосницька, борзенська, глухівська, конотопська, бахмацька, івангородська сотні, названі в Реєстрі 1649 р. в складі Чернігівського полку³³, а також новгород-сіверська³⁴ і Стародубщина, звідки в грудні 1648 р. набирали охочих воювати в козацькому війську. Крім того, аж до складання «Реєстри» Мартин Небаба іменується полковником батуринським³⁵, борзенським³⁶, почеповським³⁷. А наказом полковнику борзенському Петру Забілі, котрий заступав Небабу під час літньої кампанії 1649 р., в Новгород-Сіверський пишуть казаки з Стародубу, прохаючи йти їм на підмогу³⁸. Наведені факти, на думку автора, мають підтвердити запропоновану територію Борзенського полку в перший період Визвольної війни. Під час складання Реєстру його територія була

включена до складу Чернігівського полку. До речі, при полковому місті бачимо окремо «борзенців»³⁹, котрі, певно, перейшли сюди з Мартином Небабою.

Браславський полк. До складу цього полку входили населені пункти колишнього Барського староства: Браслав, Шаргород, Клебань, Браїлів, Чернівці, Мурахва, Станіславчик, Красне, згадані і в Реєстрі 1649 р.⁴⁰

Вінницький полк. Перша згадка про полк під проводом Остапа датується липнем 1648 р.⁴¹ На території полку перебували ті ж сотні, очевидно, які пізніше були включені в Реєстр 1649 р. до складу Кальницького: бабинська, балабанівська, борщівська, ворновицька, кунянська, липовецька, немирівська, животівська, погребшенська, іленська, дашківська, олятинська, прилуцька, рахнівська, терлицька⁴². До складу Вінницького полку могли також входити Літин, Хмільник, а також Стара Синява, Скаржинці, Махнівка, розташовані західніше і на північ від Вінниці.

Гадяцький полк. Про козацьке самоврядування в Гадячі і на навколишній території маємо відомості вже від 27 травня 1648 р. Хотмижанов Тит Петров розповідав, що «в Гадяче и на Веприке панов и урядников никого нет, а одни мещане и войты новые из мещан...», а в Гадяче де ныне называют полковниками пана Хмельницкого да Капусту⁴³. До Гадяцького полку влилися, мабуть, мешканці населених пунктів так званого «гадяцького ключа», до якого в другій чверті XVIII ст. належали: Гадяч, Опанасівка, Липова Долина, Русанівка, Розбишівка, Сєргіївка, Петрівка, Подолки, Подставки, Бірки (гадяцькі), Сватки, Максимівка, Римарівка, Плішивець, Дудчинці, Красна Лука, Книшівка, Веприк, Сари, Березова Лука, Камишна, Лютенька, Зіньків, Бірки (зіньківські), Більськ, Глинське, Опішня, Рашівка, Броварки, Грунь, Ковалівка, Лучка, котельва, з яких пізніше і складався відновлений Гадяцький полк⁴⁴.

Животівський полк. Про територію цієї військової одиниці армії Богдана Хмельницького жодних звісток поки що не вдалося відшукати. Полк був створений, звичайно, влітку 1648 р., коли повстанці проходили через Животів. Коли ж наступного року полк було ліквідовано, багато його козаків переселилося в східні полки. Так, у Чигиринському записані Павло, Грицько, Процик, Іван Животівські⁴⁵. Ці прізвища зустрічаємо також у Черкаському, Корсунському, Уманському, Кропивенському, Полтавському і Чернігівському полках⁴⁶.

Звягельський полк. Існування полку як окремої військової одиниці народної армії в перший період Визвольної війни сумнівів не викликає. Документи свідчать про організатора полку — звягельського міщанина кушніра Михайла Тищу, котрий підняв на боротьбу Звягельський повіт⁴⁷, а потім повів його під Пилявці. Після розгрому польської армії брав участь у військовій раді Б. Хмельницького⁴⁸. Основний склад Звягельського полку — вихідці однойменного староства з місцевостями: Звягель, Острожок Новий, Дубрівка, Івашківщина,

Кикова, Рогачів, Суємці, Кожушки, Капуни, Стрива, Сусла, Кияни, Дворець, Зданівка, Онисимовичі, Колоденка, Пишківці, Кудинка, Орепи, Киянка, Юрківщина, Вилуски, Курмань, Горки, Смолдирів, Хижівка⁴⁹.

Іркліівський полк. Про його існування, зокрема участь у поході під Львів, наводить документи М. Максимович⁵⁰. Територія полку, на думку автора, займала лівий берег Дніпра, включаючи сотенні містечка Вереміївку, Ірклій, Воронівку, Жовнин, Максимівку, Омельник, Потік і Кропивне, які в жовтні 1649 р. відійшли до Кропивенського, Черкаського, Чигиринського полків. До початку Визвольної війни маємо свідчення про п'ять сотень цього полку: іркліівську, васютинську, вереміївську, канівецьку та буріміську⁵¹, однак з яких джерел ці дані — невідомо.

Іченський полк. Існував до Визвольної війни як окрема військова одиниця⁵², а в 1648 р. перейшов на бік повстанців⁵³. До його складу, мабуть, входили козаки навколишніх сіл і містечок.

Кам'янецький полк. Про цю військовою одиницю української народної армії повідомляється в Писарівському літопису⁵⁴, де названо одночасно і його полковника — відомого згодом ватажка народних мас Зеленського. Конкретну його територію, на жаль, описати не можемо, оскільки ніяких документів щодо цього поки що не виявлено.

Канівський полк. Існував до Визвольної війни⁵⁵. До складання Реєстру займав територію лише на правому березі Дніпра. До 1649 р. до його складу входили такі сотенні міста: Стайки, Ржищів, Терехтемирів, Межиріч, Маслівка⁵⁶. Є відомості, що до Канівського полку належав і Кагарлик⁵⁷.

Київський полк. Про Київський полк маємо свідчення вже з червня 1648 р.⁵⁸ У перший період повстання до нього входили Макарів, Ясногородка, Білогородка, Обухів, Гостомель, Ворсівка, Мотовилівка, Трипілля, Васильків, Ходосів, Вишгород, Димер, Карпилівка, Борянка, Лісники⁵⁹. Можливо, до складу полку входили також Кодня, Коростишів, Брусилів, Житомир, Радомишль з навколишніми селами.

Корсунський полк. Корсунський полк був першим бойовим з'єднанням Богдана Хмельницького, оскільки він, перебуваючи на залозі в Січі як реєстровий, перейшов на сторону козаків ще в лютому 1648 р. (втекло лише 30 драгунів разом з полковником Гурським)⁶⁰. Під проводом першого полковника Максима Кривоноса брав участь у битвах на Жовтих Водах і під Корсунем. До його складу в перший період Визвольної війни входили Ісайки, Медвин⁶¹, а також Вільшана, Мліїв, Звенигородка, Стеблів, Кальніболото⁶², Деренковець, В'язовок, Сахнівка, Бодяники, Гуляйполе⁶³.

Лисянський полк. Територія полку, названого в Самовидця⁶⁴, була невеликою. Аналіз свідчить, що на цій території, зокрема сучасного Лисянського району Черкаської області, в той час існували Босівка, Боярка, Будища, Бужанка, Кам'яний Брід, Рубаний Міст⁶⁵.

Лохвицький полк. Згадується в переліку бойових з'єднань ук-

раїнської народної армії під Збаражем⁶⁶. Його основу становили вихідці з Лохвиці, Сенчі, Чорнух.

Лубенський полк. Був створений після втечі Вишневецького з Лівобережної України⁶⁷. Взимку 1649 р. його козаки стояли у Звягелі⁶⁸. Під час складання реєстрів його територія відійшла до Миргородського і Кропивенського полків. Відновлений у 1658 р. полк обійняв ту ж територію, що і до жовтня 1649 р. Сотенними містечками в перший період Визвольної війни були: Лубни, Оржиця, Яблунів, Пирятин, Городниця, Лукомля⁶⁹.

Миргородський полк. Перша згадка про козаків полку належить до липня 1648 р.⁷⁰ У перший період Визвольної війни полк займав територію в середньому межиріччі Псла і Сули. Тут у цей час існували сотні: остапівська, сорочинська, хорольська, краснопільська, миргородські (чотири), устивицька⁷¹.

Могилівський полк. Полковий козацький устрій запроваджено в Могилеві-на-Дністрі 1648 р. Наступного року бачимо цей полк у складі війська Богдана Хмельницького⁷². Можна погодитися, що до полку входили в 1648 — 1649 рр. козаки Могилівської, Яришівської, Ярузької, Вільзівської, Березівської і Курилівської сотень, а також міщани Серебрії, Козлова, Куківки, Михайлівки, Корківець та інших населених пунктів, які значаться в присяжних реєстрах Подільського полку⁷³ 1659 р., а також жителі прилеглих до Дністра Буші, Рашкова, Калюса, позначених на карті Боплана⁷⁴. У 1649 р. Могилівський полк увійшов до складу Браславського.

Мозирський полк. Відомості про створення полку маємо з показань полонених козаків, захоплених у серпні — вересні 1648 р. в Білорусії, згідно з якими з самого Мозиря було набрано 400 чоловік. Ватажком цієї хоругви став місцевий міщанин Седляр. До складу полку входили населені пункти, розташовані по берегах Прип'яті і Дніпра, зокрема Петриківка, Бабури⁷⁵. З останніх, до речі, прислали в Мозир 30 коней, зброю. А взгалі озброєння полку було поганим: «рушниць ледве половина має, пороху і гармат мало. Половину гармат з Петриківки забрали козаки на Україну». Першим полковником називається мозирський міщанин Іван Столяр⁷⁶, у лавах полку нараховувалося до 20 000 чоловік⁷⁷. Можливо, що в полку були вихідці з Горваля⁷⁸, Бобруйська, де стояли козацькі загони⁷⁹.

Ніжинський полк. Перша згадка про полк датується липнем 1648 р.⁸⁰ Навіть при укрупненні козацьких полків у 1649 р. Ніжинський обійняв невелику територію. Можна припустити, що вона не змінювалася аж до 1654 р. З огляду на це до нього треба віднести 11 сотень, зазначених у Реєстрі: березівську, дівицьку, сім ніжинських, носівську і кобижчанську⁸¹.

Овруцький полк. На північних кордонах, за свідченням Самовидця, головним полком був Овруцький, «до якого усе Полесся належало»⁸². Полк створювався влітку 1648 р. за допомогою місцевої дрібної шляхти, серед якої виділявся дворянин Іван Бруяка⁸³, пізніше

полковник овруцький. Нараховувалося у полку 6000 козаків, серед яких були і білоруси⁸⁴. Це підтверджується записами житомирської гродської книги: серед населених пунктів, що знаходяться нині на території Білорусії, називаються Скородне, Словечне⁸⁵. До складу полку входили також Чоповичі, Копище, Олевськ⁸⁶. На території, окресленій цими населеними пунктами, знаходилися також на той час Народичі, Словечно, Норинськ, Вільча, Хабне (нині Поліське, райцентр Київської області).

Остерський полк. Його існування підтверджують чимало джерел. Зокрема, згадується він В. Коховським серед полків Хмельницького під Збаражем⁸⁷. М. А. Маркевич називає навіть його керівника — Тимофія Носача⁸⁸. Автор вважає, що на його території знаходилися такі сотенні містечка: Бобровиця, Гоголів, Заворичі, Козелець, Остер, Моравськ, які потім відійшли до Переяславського полку. Таке твердження можна обґрунтувати і тим, що територія Переяславського полку до повстання не включала названих містечок і навколишніх сіл, а також тими, що до складання Реєстру він мав шість сотень⁸⁹.

Паволоцький полк. З яких сотень складався полк у перший період повстання — це вже було загадкою для М. Максимовича⁹⁰, котрий так і залишив це питання відкритим. Як відомо, організатором полку був місцевий вїйт, син священика з с. Миньковець, Іван Аврамович Кучевич-Миньковський, який підняв проти шляхти жителів Паволочі, Котельні, Конлівки, Лисовець та інших навколишніх сіл⁹¹. А остаточно цей полк сформувався, мабуть, у липні 1648 р., коли в Паволочі деякий час перебував Б. Хмельницький.

У той же час у скаргах, що зафіксовані у Володимирському гродському суді, є й такий запис: «Михайло Крыса — пулковник и региментор козаков, з волости Котеленской згромажонными»⁹².

Крім названих населених пунктів, під хоругвою Паволоцького полку перебувала Ружинська сотня⁹³, а також близькі до Паволочі Верхівня, Карабчіїв, Бистрик, Білилівка, Вчорайше, Трубіївка, Білопілля, Строків, Ягнятин, Таборівка, позначені на карті Боплана⁹⁴.

Віднесення з 1654 р. Сквири, Антонова і Торговиці до Паволоцького полку⁹⁵ з Білоцерківського дає підстави вважати, що вони були в його складі і на початку повстання. До Паволоцького полку могли належати також Ходорків і Бердичів, які знаходилися близько до Паволочі в порівнянні з іншими полковими містами.

Переяславський полк. Існував задовго до Визвольної війни. Сотенними містечками були: Вороньків, Баришівка, Березань, Басань, Яготин, Гельмязів, Золотоноша, Домонтів, Бубнів, Леплява, Биків, Іркліїв, Кропивна⁹⁶; останні два в 1648 — 1649 рр. мали належати до Іркліївського полку.

Подільський (Барський) полк. Уперше полк згадується в листі від 24 лютого 1649 р. Івана Федоровича (Федоренка), полковника подільського, до Станіслава Лянцкоронського з приводу спустошення поляками Бару⁹⁷. Але можна припустити, що Подільський полк був

створений ще раніше — одразу після взяття повстанцями Бару, тобто в липні 1648 р. Саме тут і розмістився центр полку аж до взяття міста поляками взимку наступного року. Про його територію в історичних джерелах ніяких звісток не збереглося. Кордони можна окреслити, виходячи з крайніх населених пунктів, що згадуються в літературі, сусідніх козацьких полків і межі поширення народного повстання на захід. В зв'язку з цим можна назвати Ялтушків (нині Барський район), а також населені пункти Хмельницької області, жителі яких приєдналися до повстанців перед штурмом Барської фортеці: Вовковинці, Летичів, Меджибіж⁹⁸. До речі, у 1658 р. в Меджибожі перебував полковник подільський Федір Михайлович⁹⁹.

Полтавський полк. У перший період Визвольної війни займав територію від Псла до Ворскли, межуючи на півночі з Гадяцьким. Мав сотні аж до Орелі, куди сягали козацькі землі і де велися розробки селітри. До складу полку входили Кобеляки, Нові Санжари, Ковалівка, Балаклія¹⁰⁰, очевидно, Шишаки, Говтва.

Прилуцький полк. Згадується вперше влітку 1648 р.¹⁰¹ Територія його, як відомо з джерел, не змінювалася, за винятком включення в 1649 р. двох ічеських сотень. Іншими сотенними містами були Варва, Голянци, Городня, Гурівці, Дивиця, Іваниця, Корибутов, Красне, Кропивна, Монастирище, Переволочна, Прилуки (чотири)¹⁰².

Речицький полк. Згадується наприкінці літа 1648 р. Полонені повстанці розповідали, що «в Речиці половина козаків, а половина селян. Вважають, що їх 3 тис., а полковником над ними посталевний Покусин з Чернігова»¹⁰³.

Роменський полк. Про нього згадує Коховський під Збаражем¹⁰⁴. До його складу входили в основному козаки Ромен, які на той час були значним ремісничим і торговельним містом, а також жителі навколишніх сіл.

Торговицький полк. Існував недовго, однак Писарівський літопис вказує нам і на його керівника — полковника Євфимія¹⁰⁵. До військового з'єднання належали козаки з поселень у басейні р. Синюхи.

Туровський полк. Дізнаємося про нього з листа повстанського полковника Прокопа Цивки, який іменується Туровським, до сотника туровського Гаврила від 2 листопада 1648 р.¹⁰⁶ З листа, а також із зізнання на тортурах козака, взятого до полону литовськими військами на Поліссі¹⁰⁷, можна окреслити територію полку — Кажангородок, Лахва, Давидгородок, Туров.

Уманський полк. Згадується вперше в липні 1648 р.¹⁰⁸ В основу сотенного поділу полку в перших два роки козацького повстання можна покласти той, який наводиться в Реєстрі 1649 р.: бабанська, бершадська, будівська, бучанська, івангородська, іванська, кислянська, кочубєївська, ладжинська, маньківська, романівська, соболівська, уманська, цибулівська сотні¹⁰⁹.

Черкаський полк. Існував до 1648 р. З правобережних сотень пол-

ку, занесених до Реєстру армії Б. Хмельницького, лише одна однойменна з географічною назвою — Мошенська. Інші носять назви за прізвиськом та ім'ям сотника¹¹⁰. Є свідчення про одне сотенне містечко — Городище¹¹¹. Допускаємо, що до Черкаського полку належали також Будище, Вергуни, Кумейки, Білозір'я.

Чернігівський полк. Про козаків полку маємо свідчення з липня 1648 р.¹¹² До укладення Зборівського миру Чернігівський полк займав територію набагато меншу, вона, очевидно, була такою ж, як і з 1654 р., коли всі сіверські сотні відійшли до Ніжинського полку. Виходячи з цього територію полку на початку повстання можна окреслити так: Чернігів, Седнів, Слабин, Любеч¹¹³. До седнівської сотні входили в 1648 р. Городня і Вихвостів¹¹⁴, є відомості про існування в першій період Визвольної війни стольненської, ройської та менської сотень¹¹⁵.

Чорнобильський полк. Першу згадку про полк зустрічаємо в липні 1649 р.¹¹⁶ Під проводом Михайла Панкевича в цей час перебувало сім хоругв, про територіальне розміщення яких не згадується. Перебували вони, мабуть, на правому березі Прип'яті і Дніпра до впадіння в нього Тетерева. На той час тут існували Горностайпіль (в 1649 р. перебували реєстрові козаки), Стечанка, Товстий Ліс¹¹⁷.

Чигиринський полк. Існував до 1648 р. В першій період повстання до полку належали правобережні баклійська, боровицька, бужинська, воронівська, голов'ятинська, жаботинська, кременчуцька, кирилівська, медведівська, орловська, смілівська і чигиринська сотні¹¹⁸.

До короткого опису територіального розміщення козацьких полків першого періоду Визвольної війни слід додати відомості й про інші військові з'єднання, бо, як писав Самовидець, «козацтво звалось аж і по за Днестром коло Галича... за Константинов Старий — в Шельженцах, Грицеве, Чорторіей...»¹¹⁹. Зокрема, в полку Небаби бачимо вихідців з Чуднова Семена і Дем'яна¹²⁰, Яська Терешкового з Полонного¹²¹. Після приходу козаків поділилася за козачим звичаєм на сотні Теревовля, сотниками обрали Федора Бориславського, Івана Рудого, Яцька Великого, Кириака Швеця, хорунжим — Василя¹²². На Покутті 15-тисячну армію організував Семен Височан¹²³, яку поділив на сотні, з хоругвою і музикою¹²⁴.

Це, зазначав В. Грабовецький, було схоже до поділу полків на Придніпрянщині¹²⁵. Піддані Адама Киселя з Гощі й навколишніх сіл обрали собі за полковника Івана Куковського-Листопада, а за осавула — Андріяша Гайдука¹²⁶.

Ось у таких територіальних рамках була сформована Гетьманщина в 1648 — 1649 рр. Після Зборівського миру Богдан Хмельницький змушений був здійснити реорганізацію своїх полків. І, звичайно, обмеження козацького реєстру 40 тис. чоловік (згадаймо, що під Зборовим у війську повстанців було 360 тис.) змусило українського гетьмана зменшити кількість полків до шістнадцяти, що розміщувалися на території трьох воєводств — Київського, Брацлавського та Чернігівського.

¹ Антонович М. Студії з часів Наливайка // Пр. Укр. іст.-філол. т-ва в Празі. — Прага, 1942. — 4. — С. 104.

² Там же. — С. 88 — 89; Грушевський М. Історія України-Руси. — К.; Львів, 1909. — Т. 7. — С. 210.

³ Довнар-Запольський М. Жалованье запорожцам и количество их полков до 1648 г. // Киев. старина. — 1896. — Февр. — С. 54.

⁴ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 126 — 127. — (Далі: Жерела).

⁵ Там же. — С. 250.

⁶ Максимович М. Обзорение городских полков и сотен, бывших на Украине до смерти Богдана Хмельницкого // Вестн. императ. Рус. геогр. об-ва. — 1856. — № 4. — С. 5. — Отд. отд.

⁷ Смолий В. Запорожская Сечь: традиции украинской государственности // Правда Украины. — 1990. — 18 авг.

⁸ Голобуцкий В. Запорожское казачество. — Киев, 1975. — С. 202.

⁹ Воссоединение Украины с Россией. — М., 1953. — Т. 1. — С. 62.

¹⁰ Жерела. — Т. 8. — С. 295 — 302.

¹¹ Voluminalequm. — Petersburg, 1859. — Т. 3. — С. 237.

¹² Воссоединение... — Т. 1. — С. 129.

¹³ Грушевський М. Вказ. праця. — К.; Львів, 1922. — Т. 8. С. 272.

¹⁴ Там же. — С. 313.

¹⁵ Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Т. 3. — С. 156.

¹⁶ Рук. фонд Ін-ту історії АН України. — Оп. 4, спр. 7. — Арк. 95 (далі: Рук. фонд).

¹⁷ Акты, относящиеся к Истории Южной и Западной России. — Спб., 1861. — Т. 3. — С. 345. — (Далі: Акты ЮЗР).

¹⁸ Dzieje K. Szajnochy. — Warszawa, 1878. — Т. 10. — С. 131.

¹⁹ Максимович М. Указ. соч. — С. 8 — 9.

²⁰ Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1843. — Т. 5. — С. 167.

²¹ Воссоединение Украины с Россией. — М., 1953. — Т. 2. С. 79.

²² Історія України в документах. — Т. 3. — С. 150.

²³ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazymierza. — Poznan, 1859. — Т. 1. — С. 86.

²⁴ Воссоединение... — Т. 3. — С. 79.

²⁵ Gorski K. History piechoty polskiej. — Krakow, 1893. — С. 243 — 244.

²⁶ Документы об освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. — Киев, 1965. — С. 31. — (Далі: Документы...).

²⁷ Dzieje K. Op. cit. — С. 192.

²⁸ Львів. наук. б-ка АН України. — Ф. Осолінських. — Спр. 231/П. — Арк. 168. — (Далі: ЛНБ УРСР).

²⁹ Акты ЮЗР. — Т. 10. Прил. к № 5. — С. 783 — 797.

³⁰ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — Киев, 1890. — Т. 1. — С. 336. — (Далі: Памятники).

³¹ Воссоединение... — Т. 2. — С. 129.

³² Жерела. — Львів, 1898. — Т. 4. — С. 69.

³³ Реестра всего Войска Запорожского. — М., 1875. — С. 333 — 337. — (Далі: Реестра).

³⁴ Акты ЮЗР. — Т. III. Дополнение. — С. 56.

³⁵ Рук. фонд. — Оп. 4. — Од/зб. 7. — Арк. 30.

³⁶ Акты ЮЗР. — Спб., 1875. — Т. 8. — С. 360.

³⁷ Там же. — Т. 3. Дополнение. — С. 46.

³⁸ Там же. — Т. 8. — С. 331.

³⁹ Реестра. — С. 332.

⁴⁰ Там же. — С. 159 — 180.

⁴¹ Памятники. — Т. 1. — С. 255.

⁴² Реестра. — С. 183 — 197.

⁴³ Акты Московского государства. — Спб., 1894. — Т. 2. — С. 220.

- 44 Бужинський М. М. «Гадяцький ключ» // Зап. Полтав. наук. при ВУАН т-ва. — Полтава, 1928. — Вип. 2. — С. 41.
- 45 Реєстра. — С. 15, 16.
- 46 Там же. — С. 47, 84, 91, 93, 134, 253, 298, 299, 301, 337.
- 47 Архив Юго-Западной России. — Киев, 1914. — Ч. 3, т. 4. — С. 225. — (Далее: Архив ЮЗР).
- 48 Грабянка Г. Действия презельной и от начала поляков кравшей небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляками. — Киев, 1854. — С. 58.
- 49 Баранович О. Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVII ст. — К., 1930. — С. 40 — 41.
- 50 Максимович М. Сочинения. — Киев, 1876. — Т. 1. — С. 712.
- 51 Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. — К., 1970. — С. 715.
- 52 Лазаревський А. Описание старой Малороссии: Полк Прилуцкий. — Киев. 1902. — Т. 3. — С. 224.
- 53 Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн. 6. — С. 496.
- 54 Маркевич Н. Указ. соч. — С. 167.
- 55 Документы. — С. 14.
- 56 Крип'якевич І. Вказ. праця. — С. 136.
- 57 Історія міст і сіл УРСР. Київська область. — К., 1971. — С. 331.
- 58 Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 210.
- 59 Крип'якевич І. Вказ. праця. — С. 137 — 138.
- 60 Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 гг. — Киев, 1962. — С. 102.
- 61 Історія міст і сіл УРСР. Київська область. — С. 164, 170.
- 62 Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. — С. 135, 205.
- 63 Крип'якевич І. Вказ. праця. — С. 138.
- 64 Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — Киев, 1878. — С. 19.
- 65 Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. — С. 426, 427, 430.
- 66 Kochowski W. Op. cit. — S. 48.
- 67 Максимович М. Сочинения. — Т. 1. — С. 715.
- 68 Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 329.
- 69 Максимович М. Указ. соч. — С. 715 — 716.
- 70 Воссоєдинення. — Т. 2. — С. 129.
- 71 Крип'якевич І. Вказ. праця. — С. 139.
- 72 Летопись самовидца. — С. 19.
- 73 Рук. фонд. — Оп. 4, спр. 27. — Арк. 7 — 15.
- 74 Ляскоронский В. Г. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. — Киев, 1901. — С. 18.
- 75 Документы. — С. 105.
- 76 Там же.
- 77 Jakuba Michalowskiego. Ksiega pamietnicza. — W Krakowe, 1864. — S. 179.
- 78 Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. — Спб., 1904. — С. 198.
- 79 Історія України в документах. — Т. 3. — С. 150.
- 80 Филарет. Указ. соч. — С. 277.
- 81 Реєстра. — С. 321 — 329.
- 82 Летопись Самовидца. — С. 19.
- 83 Опись актовой книги Киевского Центрального архива. — Киев, 1878. — № 19. — С. 6. — (Далее: Опись АК КЦА).
- 84 Коваленко Л. А. Події визвольної війни українського народу і боротьби за возз'єднання України з Росією в Східній Волині // Наук. зап. Житом. пед. ін-ту. — 1965. — Т. 2. — С. 24.
- 85 Опись АК КЦА. — № 19. — С. 4.
- 86 Історія міст і сіл УРСР. Житомирська область. — С. 423, 527, 537.
- 87 Kochowski W. Op. cit. — S. 48.
- 88 Маркевич Н. Указ. соч. — С. 167.
- 89 Історія міст і сіл УРСР. Київська область. — С. 50.

- 90 Максимович М. Сочинения. — Т. 1. — С. 691.
- 91 Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 4. — С. 490; Модзалевський В. Малороссийский родословник. — Киев, 1914. — Т. 4. — С. 25.
- 92 Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 4. — С. 809.
- 93 Історія міст і сіл УРСР. Житомирська область. — С. 607.
- 94 Ляскоронский В. Г. Указ. соч. — С. 25.
- 95 Крип'якевич І. Вказ. праця. — С. 142.
- 96 Арендаренко Н. Записки о Полтавской губернии. — Полтава, 1862. — Ч. 3. — С. 403.
- 97 Z dziejow Ukrainy. — Kijow, 1912. — S. 492.
- 98 Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. — С. 232, 396, 410.
- 99 Крип'якевич І. Вказ. праця. — С. 144.
- 100 Там же.
- 101 Воссоєдинення. — Т. 2. — С. 129.
- 102 Реєстра. — С. 306 — 315.
- 103 Документы. — С. 106.
- 104 Kochowski W. Op. cit. — S. 48.
- 105 Маркевич Н. Вказ. праця. — С. 167.
- 106 ЛНБ АН УРСР. — Ф. Оссолінських. — Спр. 382/11. — Арк. 56.
- 107 Там же. — Арк. 55 зв.
- 108 Памятники. — Т. 1. — С. 265.
- 109 Реєстра. — С. 131 — 153.
- 110 Там же. — С. 27 — 60.
- 111 Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. — С. 126.
- 112 Документы. — С. 164.
- 113 Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 239.
- 114 Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. — С. 243.
- 115 Там же. — С. 407, 563, 347.
- 116 Z dziejow Ukrainy. — S. 434.
- 117 Історія міст і сіл УРСР: Київська область. — С. 718, 727.
- 118 Реєстра. — С. 1 — 26.
- 119 Летопись Самовидца. — С. 19.
- 120 Z dziejow Ukrainy. — S. 425.
- 121 Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 4. — С. 36.
- 122 Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. — Львів, 1898. — Т. 23/24. — С. 25.
- 123 Петровський М. Н. Нариси з історії України. — 1940. — Вип. 4. — С. 91.
- 124 Томашівський С. Вказ. праця. — С. 40.
- 125 Грабовецький В. В. Полководець селянсько-козацького війська Семен Височан // Укр. іст. журн. — 1966. — № 8. — С. 144.
- 126 Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 4. — С. 191.

Надійшла 1.10.1990 р.

В статье дается описание 37 казачьих полков, которые участвовали в Освободительной войне под руководством Богдана Хмельницкого, указываются территориальные границы, в которых сформировалась Гетманщина в 1648 — 1649 гг.